

Bologna és a magyar humanizmus.*

Írta: Gerlézy Rabán.

Az újabb felfogás szerint a humanizmuson nem csupán a XIV. és XV. század nagy szellemi áramlatát értik; ez egy hosszú folyamat kibontakozása, beteljesedése volt. Sok század érlelte; rengeteg szálból fonódott színes fonala. Egyik előkészítője, szálláscsinálója a XII. és XIII. századi nagy jogi humanizmus, mely Bologna nevéhez fűződik.¹ A római jog uralma egy pillanatra sem szűnt meg. A retorika és jog tanítása (egymással szoros kapcsolatban) megszakítás nélkül folytatódott Itáliában. A jog, mely valamikor az Imperiumot fogta össze, később is megmaradt szimbolumnak. Megfonnyadva, más barbár jogokkal osztozkodva, de élt és mindig magával vitte a rómaiság gondolatát. Bár előbből is vannak biztos adatok a bolognai jogi kultúráról, az első nagy fellendülés mégis Irniriusszal válik valóra. Ő a Justinianus féle Corpus Jurishez, tehát a szintiszta római joghoz megy vissza, és pedig nem rideg tudományossággal, „hanem új színt adva az annyi századok után is aktuális Corpus Juris szavainak“. Nagy sikerének a titka „alapos retorikai felkészültségében, a latin munkák tanulmányozásában és dialektikus készségében rejlett“.² A római jog tanítása összefonódva a retorikáéval, mely a humanizmusnak később is egyik táplálója volt, Bolognában egészen új laikus és a régi impérium újra építését sóvárgó társadalmi osztályt nevelt ki. És ez Barbarossa Friggyessel, az új Impériumnak szellemi és polgári előkészítője lett.³ De nem csupán a római, hanem a kánonjognak bővőseje is itt ringott; Gratianus szerzetes az egyik bolognai monostorban írta dekrétumát, mellyel elindította az egyházjogot. A római jog hatása a kánonjogra tagadhatatlan. Mindez humanista szemszögből nézve nagyon értékes. Hisz a római jog őrizte meg legtisztábban a latin szellemet és így a római auctorokra hívta fel a figyelmet. Az oklevélszerkesztést a retorok tanították, akiknek a képzése a grammatikusok kezében volt. A kánonjog tanítása pedig feltételezte a Szent Atyák ismeretét.⁴ Bolognával s — ami számunkra vele egyet jelent — nagy egyetemével a magyar művelődés már korán eljegyezte magát. Szent Gellért

* Ez a kis értekezés már terjedelménél fogva sem törekedhetett teljességre. A készülő munkám feladata lesz, melyben a bolognai humanizmusnak a magyarokkal való kapcsolatait vizsgálom.

¹ A humanizmus modern felfogására: Toffanini: *Che cosa fu l'umanesimo*. (Biblioteca storica del Rinascimento. VII. k.) Ua. *Storia del l'umanesimo* (sec. ed. Roma, 1939.).

² Burdach: *Reformation und Renaissance*. 180. l. A. Sorbelli: *Storia del Università di Bologna*. Vol. 1. Bologna, 1940. 64. l.

³ d'Irsay St.: *Histoire des Universités françaises et étrangères des origines a nos jours*. Paris, 1932. Tom. I. 76—78. l.

⁴ Kardos Tibor: *Deák műveltség és magyar renaissance*. 1939. 319. l.

alakja álljon a kapcsolatok élén. Igaz, ő sem magyar nem volt, sem pedig a bolognai egyetem tanulója. Hol is van akkor az egyetem? Kialakulóban. De azok az iskolák, amelyeket látogatott, már csírájukban viselték a későbbi kibontakozást és szellemet. A jog és humanisztikus műveltség már az egyetem megalakulása előtt bontogatta szárnyait. Eppen akkoriban, mikor Gellért ott járt. Ő az első Magyarországon írt könyv írója. Szent Jeromos rajongója (ez már az egyházi humanizmus néminemű jele); a Szentföldre is Jeromos szelleme vonzza. *Deliberatio*ja kora színvonalán álló munka. És érdekes, benne a klasszikusokra utalásokat találhatunk. Igaz, ez az egész középkoron át divott, de ez meg éppen azt mutatja, hogy a humanizmus nem a XIV. század találmánya, hanem a római birodalom bukása után búvó patak gyanánt kísérte végig az egész középkort, s hol itt, hol ott dugta fel a fejét egy-egy renaissance idején, melyek nélkül a középkor éppen nem szükködött.⁵

Az első két magyar, kivel találkozunk, kánonista. Mégpedig nagyon jónevű tanárok. A XIII. század első évtizedeiben tanított Damasus, kinek magyarsága körül élénk viták folytak. A legújabb kutatás a magyar eredet mellett dönt. Ez annál fontosabb, mert munkáinak hatása nagy volt mind kora, mind pedig az utána következő idő kánonisztikájára. A másik, Magyar Pál, szintén munkákat hagyott maga után. Később dominikánus lett s a magyar provincia megalakítója.⁶ Teljes joggal következtethetjük, hogy nem ők voltak az első magyarok. Hisz az egészen kis jelentőségű Oxfordban 1193—96 között már találhatunk magyar tanulót: Nicolaus de Hungariát. Virágkora a XIII. század második fele. Odofréd, a híres tanár, tizezer diákról tesz említést. Boncompagno grammatikus és goliard-költő ötszázal dicecszik. Sehol annyi és oly híres grammatikus, mint itt. Az oklevélszerkesztési és grammatikus könyvek özönével jelennek meg. Úgyhogy mindazok, akik szerte Európában ilyesfélét írtak, Bolognára vezethetők vissza. Mindez már a humanista műveltség szétáramlásának a jele.⁷ 1265-ben a magyarok már külön nemzetet alkotnak az egyetemen. Az egyetem Chartuláriumában 1268 és 69. években egész csomó magyarra bukkanunk. Az ország minden tájáról verődtek össze, nagyrésze kánonjogot hallgat, de van, aki római is. Ezt csak abból lehet következtetni, hogy milyen könyveket vásároltak. A későbbi híres esztergomi érseket is köztük találjuk, azt, ki Kún Lászlót a pápához írt levelében a mithikus Protheusnak titulálja és klasszikus utalással Horatius „dens Theoninusát” emlegeti.⁸ A római jog elterjedtségét mi sem mutatja jobban, mint a veszprémi káptalan. 1276-ban tizenöt keitős kánoni és római jogdoktora van.⁹ Veszprém feldulásakor a könyvek mind elpusztultak, „exceptis

⁵ Irsay: I. m.

⁶ Móra Mihály ismertetése Kuttner: Repertorium der Kanonistik című munkáról. Századok 1939. 507 l. Harsányi András: A Domonkos-rend története Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938. 12—14. l.

⁷ G. Zaecagnini: Notizie ed appunti... Giornale storico della letteratura italiana. V. 66. 310 l.

⁸ Karácsonyi János: A mérges vipera és az antimonialis. Századok 1910. 1—24 l. Békefi Remig: A káptalani iskolák története. 370 l. Kardos Tibor: I. m. 303. és 305. l.

⁹ Békefi: I. m. 168. l.

libris juris canonici et civilis". Ezt a kezdődő jogon nevelt humanizmust a XIII. században háttérbe szorítja a terjeszkedő averoizmus.

Ugyanebben az időben virágzik Bolognában a vulgáris költészet és a dolce stil nuovo megalakítója: Guido Guinicelli, maga is jogász és egész költői iskolát alapít.¹⁰ Dante Cavalcantival együtt elődjeként tiszteli. Még a XIV. század elején is virágoztak a grammatikusok, úgyhogy Cino da Pistoia tanácsért hozzájuk fordult. Petrarca is itt járt jogot tanulva s részben itt szerezte meg az antik auctoroknak azt az ismeretét, mely őt a humanizmus egyik első nagy alakjává tette.¹¹ S ekkor a magyarok itt rektori tisztet is töltenek be. Már 1310-ből említi a német nemzet anyakönyve, hogy egy magyar ravaszsgal és csalással akarta megkaparintani a rektorátust, azonban Giovanni Andrea közbejöttével sikerült őt félreállítani. Ez a híres jogtudós, Petrarca barátja, Cicero és szt. Jeromos tisztelője, számunkra azért fontos, mert tőle maradt reánk egy magyar tanulóinak, Dominus Andrea de Hungariának avatásán, 1342-ben mondott beszéd, mely Cicero idézeteken alapul és „hatalmas humanista biztatás”.¹² Különbözik vele több magyarnak is voltak kapcsolatai. Így Jakab, nógrádi esperes, ki mint tanácsos volt azon tizennégy között, kik Giovanni Andreával készítették az egyetem új statutumát. Ugyanekkor a rektor is magyar: Dörögdi Miklós, kinek egri püspöksége idején készítette el a formuláriumos könyvet egy káptalanbeli jogász, valószínűleg Uzsa Domokos fia János. Ő is bolognai rektor volt 1340 előtt. A pécsi egyetem tanára volt Galvano di Bologna, és ezt az egyetemet is az ősi bolognai egyetemen mintájára szervezték meg. Kancellárja a pécsi püspök: Alsáni Bálint. Aldási Antal még csak feltevések alapján gondolja, hogy Alsáni ott járt. Én úgy találtam, hogy Itáliában és Franciaországban tanult.¹³ Nevéhez fűződik a remete szt. Pál Transzlációjáról írt himnusz, habár nem ő írta. A másik fogható kapcsolat Gergely, váradi kanonok, később esanádi püspök, Nagy Lajos diplomatája, Giovanni Calderininek volt tanítványa. Leo de Ungaria doktorálása alkalmából szintén a humanista Bartolomeo da Saliceto beszélt, 1385-ben. Az állandó zavargások, polgárháborúk, pestisiek, meg az egyetem kevésbé jó híre megcsappantotta ez időben a hallgatóságot. A XV. század első felében tovább hanyatlak. Ferrara lett a divatossá, 1402-ben mintegy hatszáz diák pártolt át Ferrarához, úgyhogy alig maradt valaki. Például a doktorátusok száma 1403-ban négy, 1404-ben öt, 1418-ban három; a magyarok, ha gyéren is látogatják, mégsem maradtak hűtlenek. 1401 július 25-én doktorál Lancislaus de Ungaria, az egyetem akkori rektora. 1407—8-ban Thomaso di Ungheria tanít jogot. 1433-ban ott doktorál, 34-ig pedig ott tanít jogot Dionosius di Ungheria, ki nem más, mint Széchi Dénes, a későbbi kancellár és esztergomi érsek, a nagy műpártoló. Levelezése és ismeretsége van a nagy humanista Aeneas Silvio Piccolominivel. Tovább egyengeti a kancelláriai humanizmus útját. Az egyetem hanyatlóban, mégsem zárja be kapuit a körötte már meg-

¹⁰ Giulio Bertoni: Il Duecento. 1939. III. kiad. 146. és 284—86. l.

¹¹ Zaccagnini: Notizie... i. h. 320. l.

¹² Kardos: Deakműveltség... i. h. 313. l.

¹³ L. Cardella: Memorie Storiche de' Cardinali della Santa Romana Chiesa. Tom. II. 288. 1: „Valentino nato nell'Ungheria... a fine d'istiarsi ed avanzarsi nelle scienze, e singularmente legali uscito dalla casa paterna, si condusse nell'Italia e nella Francia.”

újuló szellem előtt. Eppen a század első évtizedeiben tanít itt Giovanni da Imola, kinek hatszáz könyve veszett el egy tűzvész alkalmával. A theologiai, sőt jogi érdeklődés hanyatlóban van. A tudományokra és mindinkább a „studia humana“-ra fordul az érdeklődés. Már a görög nyelvet is tanítják; így Francesco Filelfo 1428–29-ben, de mint említi, nem valami nagy érdeklődéstől kísérve. Majd Aurispa. Itt tette közre Peccadelli hírhedt könyvét, a Hermaphroditust, melyért Zsigmond őt költővé koronázta. S itt tanít Giovanni Lamola, Guarino Veronese kedvelt tanítványa és Beccadelli kebelbarátja, ki kódexet is fedezett fel. 1438-ban Joannes Chele, 43-ban Jacobus Pleesce (valószínűleg Peleske), 47-ben Nicolaus Chebe, az ultramontánok rektorai.¹⁴ Ezek minden bizonnyal magyarok.

1450-nel új lendületet kapott az egyetem. Nagy szülötte, Thomaso Parentucelli, előbb Bologna püspöke, majd pedig pápa, egy pillanatig sem feledkezett meg e jobb napokat látott városról és arról az intézményről, mely egykor a tudás kútja és diákok ezreinek álma volt. Hol is van az a szép idő, midőn még Godofrédus tízezer diákot enlegethet! A belső villongások megtépdésték, a pestísek megtizedelték, körülötte pedig új egyetemek cseperedtek fel. Amde ekkor jön V. Miklós, a nagy humanista pápa, hogy véget vessen az áldatlan állapotoknak; Bessarion bíborost küldi, mint „Angelus pacis“-t. Ennek meg is lett a fogantatja. A „nagy görög“, a város kormányzójának és irányítójának szerepében új statutumokat adott és megállította hanyatlásában az egyetemet. Épületeket emel, javítja a tanárok, kiváltképpen pedig a szabad művészetek tanárainak fizetését. Az ifjakat pedig — mint életrajzírója mondja — jutalmakkal serkenti „ad studia bonarum artium“. Hacsak egy kissé körülnézünk a tanárok között, látjuk, hogy az ő öt éves kormányzata alatt az egyetem megtelítődött humanista levegővel. Ez annál is inkább érdekes, mert hisz a magyarok most is képviselve vannak. Azonban nem csupán ezek az intézkedései esnek latba, hanem saját személye is. A firenzei zsinat ültette át a keleten divó Platon—Aristoteles vitát nyugatra. Ennek a zsinatnak két főembere Gemisthos Pleton és Bessarion. Trapesuntius hírhedt *Comparatio Platonis et Aristotelis* című munkájára, mely nem más, mint gyalázkodás Platon ellen, *In Platonis calumniatorem* című értekezéssel felel. Ezzel fedezte fel a latinok számára Platont. Valószínű, hogy a magyar Osztfi Miklós esztergomi kanonok az ő környezetébe tartozott. Felfrissült az egész intézet léghőre. Csupa neves humanista tanít. A régebbi nemzedékből Bornio da Sala, kinek a magyar Andreas Pannoniushoz való viszonyát ismerjük; Niccolo Perotti, Bessarion embere, Mantovában Vittorio da Feltre tanítványa volt. Giovanni Marcanova hatszáz kötetten felüli könyvtára igazi humanista gyűjtemény, Könyvei azt bizonyítják, hogy a görögöket alaposan ismerte és hogy Aristotelesnek híve. 1473-ig kb. húsz magyar doktorálóval találkozunk. Tanárokbán sines hiány. 1461-ben Giovanni di Ungheria az orvosot, 71-ben Dyonisio de Ungheria a logikát, 72-ben pedig Gregorio de Ungheria csillagászatot és mennyiségtant tanít. Körülöttünk a bécsi, prágai, krakói egyetemek virágjukban állnak. Az igazi tudomány hazája mégis csak Itália marad. Mágnesként vonzza a magyarok legjobbait; ezek közül sokan végigjárták amazokat is, de utána, hogy műveltségükön az utolsó simításokat, mintegy a betetőzést megtegyék,

¹⁴ Sorbelli: I. m. 169. l.

Olaszországba is elmennek. Itt Bologna megint az első helyet foglalja el. S e korszakunk nagy alakjai majdnem mind itt járnak. Később pártfoglaltjaikat is ide küldik. Itt szerezte képzettségének nagy részét Váradi Péter. Vitéz János karolta fel s taníttatta, „azután bővebb tanulás, látás, hallás kedvéért Bononiába küldötte.“ Hosszabb időt töltött ott. Mikor? Pontosan nem tudjuk. 1475-ben már királyi titkár, hogy rövid idő alatt hirtelen ívelő, de éppoly hamar leáldozó karriert fusson meg. Fraknoi ottidőzését 1465 tájára teszi. Azonban nem lehetetlen, hogy azonos azzal a Péter esztergomi kanonokkal, ki 1457-ben doktorált.

Bakócz Tamás is 1464-ben Krakóban megszerezte a baccalaureátusi fokozatot, utána Ferrarába és Bolognába ment, ahol az 1465—66-i iskolaévi volt az ultramontánok rektora.

Vitéz János unokaöccsét, a hasonló nevű ifjú Vitéz Jánost küldte ki és Galeotto Martio volt a tanítója és lakótársa, ki ekkor az egyetemen tanított.

Mátyás- és a Jagello-korszak három nagy alakjával, Váradival, Bakóczcal és Szatmári Györggyel kapcsolódunk be a század végén legmagasabbra csapó bolognai humanizmusba. Mindegyiküknek megvan a maga köre, pártfoglaltja. A multból követendő példaként áll előttük Vitéz János és Janus Pannonius. Az előbbi példát adott arra, hogy az igazi humanista főpapnak kötelessége az igazán tehetséges ifjak előtt megnyitni a művelődés kapuját Olaszország felé; az utóbbi pedig az első magyar, ki nem a jogra ment, mely előtte a karriert egyengette. Ő többre tört; humanista akart lenni. S ez a humanizmus már egy kissé öncél.

E három közül az úttörés érdeme Váradiné. Elsőnek küldött Berualdhoz tanítványokat. Őt éltette leginkább a Janus Pannonius-féle élő hagyomány. Nem hiába bízta rá Mátyás király Janus szétszórt verseinek összegyűjtését. Beruald hálából s talán Csulai Móré Fülöp közvetítésével neki ajánlotta 1499-ben kiadott „Apulei Asinus Aureus“ című művét és azzal előszavában meleg szavakkal fordul Váradihoz. A humanista sablonok mögül is jól ki lehet hámozni a lényegét. Beruald mindenről pontosan van értesítve, ami Váradival történt, s azt állítja, alig van Itáliában híresebb humanista, kivel Váradiné ne lenne barátságban. Vele is levelezésben állott¹⁵

Mivel Berualdóval még részletesebben tudtunkkal magyarok nem foglalkoztak, néhány szóval életrajzára is kitérünk. 1453. november 7-én született. Görög és latin tanulmányait a nagyhírű humanista Francesco Pozzonál végezte. Még húszéves sincs, mikor 1472-ben retorikát és poétikát tanít. 1475—1478 ig Pármában. Milánóban és Párizsban tartózkodott. Franciaországban nagy hírt szerez, később is csodálják, s ennek jele, hogy egyik munkáját a nagy francia költő, Clément Marot fordítja. 1477-ben hazahívják. Ettől kezdve Bolognában tanít haláláig, 1505-ig. Könnyűvérű, szabados ember, ki ebbeli nézeteit nem rejti véka alá. Már csak az élete végén tudták barátai megnősiteni. Ünnepeit mester, maga írja Polizianónak, hogy hatszáz tanítványa van. Iskolája egész Itáliában egyike a legkeresettebbeknek. Kortársai szerint annyira csodálták tudását, hogy nem is embernek, hanem égből szállott lénynek tar-

¹⁵ Beruald verset is irt hozzá: *Endeca Syllabon Ad Maximum Antistitem Episcopum Colocensem*. Említi Fantuzzi: *Notizie degli Scrittori Bolognesi raccolti da Giovanni Fantuzzi II. 125. l.*, kiadva: *Orationes et Poemata 1500.*

tották. Már a halála után nem ilyen hízelgően nyilatkoztak róla. Unokaöccsét, ifjabb Bernaldot Erasmus is többre becsülte. De ez csak azért volt, mert latin stílusa nem felelt meg azoknak a követelményeknek, melyeket Francesco Valla állított fel a következő nemzedék humanista írói számára.¹⁶ Szívvél, lélekkel a latin irodalomnak íté. Ezekben nem is túlságosan válogatott. Mégis példaképe: Cicero. Tanítványaiból szónokokat akart nevelni, mert — szerinte — a léleknek a művelése maga az ékesszólás, s ezzel ki is van tűzve a cél. „Semmi nagyobbat el nem lehet gondolni az ékesszólásnál. Ez választja el az embert az állattól, s ennek még a részei is szentek és tiszteletreméltók.“ Mi tartozik tehát ide? Válasza: „A költészet. A költő ugyanis közel áll a szónokhoz. Rokonok. Mert a költőben is megvan az isteni szikra.“ Mikor nagy párosszal dicséreti Váradí kitűnő latin stílusát, legnagyobb elismerésének kifejezésül csak ezt írhatja: „Prorsus ut perfectus orator.“ Filozófiája kimerült a moralizálásban. A bölcséletet három részre osztja: fizika, dialektika és etika. „Qui supra nos nihil ab nos.“ S ezért egyedül a „filozófia morális“ szükséges és hasznos az emberek számára. Ezt tartotta Sokrates is és tanítványa, az isteni Plátón, — mondja, mintegy ezzel adva nyomatékot állításának. Mégis: mit visz tőle haza a külföldi tanuló? Erre megfelel egyik kedves tanítványának, Martinus Boemusnak, a neki ajánlott könyv bevezetésében: „Possis tecum unculu nitorum italicorum genuino opulentiam quoque litterarum in Boemiam reportare.“

Tanítványai közül mintegy kétszáz volt ultramontán, azaz nem olasz. A zöme német és cseh. Munkáit is nagyrészt nekik ajánlotta. Az első érdeme-sebb magyar tanítványa, kiról tudunk, Csulai Móré fülöp. Vincenzo Guidotto, a velencei köztársaságnak II. Lajos királynál járt követe, 1525. évi jelentésében ötvenöt évesnek taksálja. Tehát úgy 1470 táján születetett.¹⁷ 1502-ben bácsi nagyprépost és királyi titkár, 1501-ben budai nagyprépost, majd Anna királynő udvarmestere. Szívesen látott vendég a budai cseh kancellária körül-ben, ahol Bohuszláv is 1502—1503 tartózkodott és Neideck György is, mindketten Bolognában végeztek. Az utóbbi 1491-ben az egyetem rektora is volt. Hosszabb ideig képviselte a királyt követi megbizatással Velencében. 1524-ben foglalta el a Janus Pannonius óta oly híres humanista püspöki széket. Nem-sokára Mohácsnál esett el.¹⁸ Bernald neki ajánlja a „Commentarii questionum tusculanarum editi a Philippo Beroaldo“ című munkáját, mely 1499-ben jelent meg. Hosszú levél előzi meg. Ha van is benne talán némi nagyítás, nem bántó hangú. Ellenkezőleg, kiérzik belőle a nagyrabecsülés a tehetséges fiatalember iránt. Hisz azt az eszményt képviseli, mely Beroald szemében egyedül értékes. Csulai nem úgy csinált, mint társainak nagyrésze, „kik hozzánk mint barbárok jönnek és műveletlenül is térnek vissza hazájukba“. Már hat éve lakik Bernald-nál. Kitűnően érti a latin stilizálást és verseket is ír. Velencében Aldus Manu-tiusszal is összeköttetésben állt. Ez neki ajánlotta „M. T. Ciceronis epistolarum ad Atticum ad Brutum ad Quintum fratrem libri XX. (1513)“. Benne, előzva

¹⁶ Bernaldóról v. ö. Fantuzzi i. m. II. 111—135 l. L. Frati: I due Bernaldi. Studie o Memorie Per la Storia del Università di Bologna. II. p. 209—220. Sabbadini: Storia del Ciceronianismo. Torino, 1885. 42—45. l.

¹⁷ Bunyitay Vince: Egyháztörténeti Eml. a Magyarországi Hitújítás Forrásból. I. 214. l.

¹⁸ Dr. Fogel J.: II. Ulászló udvartartása. 48. l. Horvát János: Az irodalmi műveltség megoszása. 207—208. l.

Berualdo ajánlólevelére, e könyvet azért küldi néki, mert tudja, hogy gyönyörködteti a Cicerói dikció és ékesszólás, „és te magad sem tartod dícsérendőbbnek azokat, kik Cicerót megvetik“. Beroald könyve és az annak élén álló komoly elismerés, mint látjuk, messze elvitték humanistánk dícséretét és megbecsülését. Aldus Manutiusszal Velencében ismerkedett meg. Raffael Regius P. Ovidii *Metamorphosis cum luculentissimis Raffaelis Regii enarrationibus...* (1513) című munkáját ajánlja néki. A páduai tanár hasonlóképen Bolognát és Beroaldót emlegeti előszavában, meg azt, hogy a király észrevette, milyen kiváló szónok s ezért küldi Velencébe. Végül Aldus veje, Andrea Asola, *Epistolae Ciceronis* című munkáját (1521) ajánlja. Aldus Bakócz unokaöccsének Vértesi Lászlónak, kit Janus Pannonius szelleme szít, ösztönöz példaként Csulai Mórét állítja oda. (Athenus... 1514.) Tehát az új, feltörekvő nemzedék elé példának, követendő mintaképnek kerül. Ki küldte ki, teljes pontossággal megállapítani nem lehet, de nagyon valószínű, hogy Váradi Péter, kiről Beruald azt írja Appuleus Asinus Aureus-ának bevezetésében: „Te hozzám, az erkölcsre és tudományára nem éppen szégyenlendő mesterhez, tanulókat küldtél...“, s utána, mint a legkiválóbbat megemlíti Keserű Mihályt, Móréről elhelyütt nem esik szó, de odébb írja, hogy a kettőjük közti barátságnak mintegy „összeenyvezője“ Csulai Fülöp volt, ki már kiváló felkészülése után övőihez távozott (1499).

Másik neves magyar tanítványa Gibarti Keserű Mihály. István alnádor fia, ki egyike volt azoknak, akik Verbőczy hármaskönyvét felülbírálták. Bakócz Tamás unokaöccsével lakott együtt. A „*Symbola Pithagorae moraliter explicata*“ 1503-ik évi kiadásában Beroaldo már püspöknek apostrofálja; már meghozta a termést, t. i. püspök lett, és napról napra egyre tudósabb és cégánssabb lesz. Neki ajánlja „*Julii Solini Polyhistor sive de Mirabilibus Mundi Opus a Philippo Beroaldo emendatum*“ (1500) című munkát.¹⁹ Valóban tehetséges lehetett, mert komolyan dícséri: „A mi irodalmi hajlékunkban katonáskodásodnak még csak az elején tartasz. Máris olyan kiválóságnak jelét adtad, hogy a jó újoncból bizton kiváló veteránus lesz“. Inti, hogy Cicero, Livius, Plautus mellett Solinus is legyen naponta a kezében s rajta legyen, hogy megfeleljen annak a szép névnek, melyet apja képvisel. Berualdnak 1502 végén vagy 1503 elején gyermeke született, akit mint keresztapák Hohenlohe Zsigmond és Keserű Mihály tartottak keresztvíz alá.²⁰ Ő a hozzá fűzött reményt be is váltotta. Mint püspök nem szünt meg tovább dolgozni. Isokratestől két beszédet fordít görögből latinra. Az egyiket Ulászlónak, a másikat pedig Szatmári György pécsi püspöknek ajánlotta. Ez utóbbi ajánlólevelét azt mutatja, hogy hozzá is bizonyos szálak fűzték. („Engem mindig tele kézzel pártfogoltál s megtiszteltetésekkel nagyobbítottál...“)

Munkáját Bolognában adta ki évszám nélkül. Azonban megállapítható a kiadásának ideje, mivel az első beszédben „*Infanto regio*“-t emleget, s ez

¹⁹ Valószínűen ez már a munka újrányomása.

²⁰ Auli degli Noctium Atticarum Commentarii (1503) című munka ajánlólevele: Ad. Clarissimum Sigismundum Hohenlohium Scholasticum Germanum Com patrem suum... Ez a levele tartalmazza, hogy gyermeke született, „il quale fu tenuto al Battesimo dal sudetto Sigismondo D' Hohenlohe, da Michele Chesserio Vescovo Boscense che abitava in casa di Beroaldo“. Fantuzzi II. 131. l.

nem lehetett 1516 után, sem pedig 1506 előtt, mert Szatmári 1505 decemberében lett pécsi püspök.²¹ Ő is Mohácsnál pusztult el.

Tranquillus Andronicus, Gritti titkára, urának haláláról írt levelében egy másik Keserü Mihályról tesz említést, kit nagyon rokonszenvesen rajzol. Ez erdélyi főúr. Meglátszik rajta, hogy olasz nevelést kapott. Írja: „gyerekkorában a jó erkölcsöket és a tudományokat Bolognában szerezte meg.“ Vendége is volt kastélyában. Lehet, hogy hallott valamit a boszniai püspökről s azzal keveri össze, másrészt még az síncs kizárva, hogy ez a Keserü Mihály is Bolognában végzett. Szokás volt akkoriban, hogy a rokonság egy közös főiskolára küldte fiait.²²

Bakócz Tamás is többhelyütt taníttatott külföldön magyar diákokat. Az öcseit, Jánost és Pált Bolognában Beroaldonál. Keserü Mihály lakótársai voltak. János Páduában is tanult; 1510—12-ig királyi titkár, később zágrábi püspök. Ennek a kapcsolatnak és Bakócz bíborosi kinevezésének volt a gyümölese Beroaldo könyvajánlása. Bakócznak Bolognából még Giovanni Garso is küldött könyveket.²³ Őt már előbből is ismerjük. Gyászbeszédet mondott Mátyás király fölött, filozófus és orvos, széleskörű tudással rendelkezett, magániskolájában filozófiát, retorikát és poétikát is tanított. Őt is Bakócz kardinálsi kinevezése vitte rá, hogy könyvvvel keresse fel. Előbb nem is ismerte. „Néhányan — írja egyik barátjának —, kiknek tekintélyük van előttem, szerfelett ösztökélnek“, t. i. arra, hogy Bakóczhoz közeledjen. El is küldi a könyvet, s az kedvező fogadtatásban részesül, úgyhogy még egy másik mű is követi. Egyik levelében szellemesen és csípősen kéri vissza egy számunkra ismeretlen nevű magyartól Laurentius Valla híres könyvét, a Liber Elegantiarum-ot. Ez az adat is figyelmeztet, hogy a magyar humanizmus a külföldön tanuló diákok révén kezd átlépni következő fázisába, amikor Valla elvei az egyedül üdvözítőek a humanisták előtt.

Csoportnak a szó szoros értelmében csupán Szatmári György pártfogoltjainak körét nevezhetjük. Ez a legnépesebb, s már egy új, a régítől elütő humanista nemzedéket alakítanak ki. Az összetartozás tudata bennük élt; számon tartják egymást.²⁴ S egytől egyig, legalább néhány vers erejéig mindegyik író. Diákjaink eleddig kapósak voltak tanáraik és társaik között. A mester halálából vagy gazdag ajándék reményében mintegy lerója a köteles tiszteletadóját a tanítvány helyett is. Ezek már nem elégszenek meg ennyivel. Giovanni Battista Pio főurunkáját már nem is Szatmárinak ajánlja, hanem Besztercei Lőrincnek. Másik jellemző vonásuk Janus Pannonius tudatos kultusza. Nem új állásfoglalás, hisz már Mátyás király nem sokkal az

²¹ Apponyi: Hungarica III. 1957.

²² Dr. Kretschmayr Henrik: Adalékok Szapolyai János király történeéhez. Történelmi Tár 1903.

²³ Garsórol v. ö. Fantuzzi i. m. IV. 78—100. l. Hegedüs István: Gyászbeszéd Mátyás király fölött. I. K. 1901. 798—801. l. Binfi Florio: Oratione di Giovanni Garzoni su Re Uladislao II. d'Ungheria, Corvina Rivista Italo-Ungheresi. 1936. 78—97. l. U. a.: Giovanni Garzoni ed il Cardinale Thomaseo Bakócz, Primate d'Ungheria, Archiginnasio, Bulletino della Biblioteca Comunale di Bologna, 1936. 120—139. l. Rébész Mária: J. Garzo magyar összeköttetései. E. Ph. k. 1937. 368—75. l.

²⁴ Kerecsényi Dezső: Humanizmusunk helyzetképe Mátyás után és Mohács előtt. Irodalomtörténet 1934. 59—75. l.

eilene fellázadt költő halála után megbízást ad verseinek összegyűjtésére. Szatmári is szeretné kiadni. Természetes is, hogy az idegen világban boldog a magyar költő, hogy nagy elődre hivatkozhatik, s ez az elődkeresés és a folytonosság tudata egyúttal tudatosságuknak legjellegzetesebb vonása. A Janus Pannonius kultusz gyökerei mégsem Bolognából valók. A bécsi és krakói egyetemről, meg talán hazuról hozták. Életük nagy feladatául tűzik ki versei kiadását „s a magyar szellem ezekkel a Janus Pannonius-kiadásokkal szinte megjártassa a maga kis renaissanceát“.²⁵ Ők már nem Beroaldóhoz járnak. Az öreg mester kidőlt, helyét tanítványai foglalták el. Giovanni Battista Pio és Acchile Bocchi. Ezek már nagyon hajlanak az üres szócséplés felé. Ami az öreg mesternél a gondolat kifejezésének lár néha dagályos, de mindig nemes eszköze volt, az ő kezükön hovatovább üres formává silányul. Lorenzo Valla híres könyve megmerevítette az addig élő gazdag latin nyelvet. A sablonok ürességén csak az igazán kivételes tehetségek tudtak átlábolni. Pio, Bocchi és Romolo Amazeo azonban csak képzett, ügyes mesterek voltak.

Giovanni Battista Pio, mihelyt ledoktorált, azonnal elkezdett tanítani. Sok helyen megfordult. Bolognában 1500—1510-ig, majd újból 1514—1527-ig retorikát és poétikát ad elő. Amazeo is ekkoriban jelent meg a látóhatáron. 1534-ben Luccában nyit iskolát. Ugyancbben az évben meghívja III. Pál pápa Rómába, s itt fejezi be életét. Alaposan képzett, de egyben ez is a hibája. Mert a klasszikus felkészültség elnyomja benne az író. Stílusa ormótlan, keresett, s ezért már életében ki is csúfolták.²⁶ Magyi Sebestyén felsorolja Szatmári bolognai pártfogoltjait 1512-ik évi Janus Pannonius kiadásának ajánlólevelében. Mind Pio tanítványai. Az első helyen említi Laurentius Bisticriust (Besztercei Kretschmer Lőrincet), a kancellár öccsét, ki egyben az ő pátrónusa is, és aki „az ékesszólás és a műveltség — erre egész Bologna tanú — csúcsára hágott“. Pio Carus Lucretiushez írt kommentárjában (1511) két levelet is közöl. A másodikban szól részletesen Besztercei Lőrincről. Eldicsékszik vele, hogy az ő tanítása nyomán mi mindent tud már „anayira, hogy mindazokat, kik vezetésem alatt tanulnak, messze fölözi“. Már előbb, 1509-ben neki ajánlotta „Elegidion Joannis Baptisti Pii Bononiensis“ című nem éppen épületes szerelmi verseit. Előszavában agyba-főbe dicséri, és ebből Szatmárinak is bőven kijut.

Eddig fel nem használt, bár észrevett adatok rávilágítanak arra a kitüntető csodálatra, melyben (a nagybácsi méltóságát és pénzeszacskóját nem számítva) mind tanárja, mind pedig társai részéről ez a fiatal magyar részesült. Sokáig tanulhatott lent Olaszországban. Hagymási Bálint ugyanis Szatmárihoz írt Elegidionában úgy emlékszik meg róla, mint „akit már régóta táplál latin szavával Itália“. Fantuzzi még látta azokat a „leveleket“, melyek egy bizonyos Giacomo Bianchini birtokában voltak; Besztercei

²⁵ Waldapfel Imre: Humanizmus és nemzeti irodalom. Irodalomtörténet 1933. 13. l.

²⁶ Pioról v. ö. A. Corradi: Notizie sui Professori... 487. l. Fantuzzi i. m. VII. kötet. Sabbadini i. m. 45. l. Malagola: Della vita e delle opere di Antonio Ureco, detto Codro. Bologna, 1878. 78. l.

írta ezeket Paolo Bombace ellen.²⁷ Csak hosszúsága miatt nem közölte le őket. Szerencsére tartalmukat fentartotta. A magyar diák állítólag mestere ösztönzésére „epigrammával” támadta meg az akkor már jőnevű tanárt. Ezeket az epigrammákon invectivákat kell értenünk. Fantuzzi feltételezi, hogy Pius Pio nem csupán ösztönözte, hanem maga is írta meg az epigrammát. Ezt a következőkre alapította. A csípés nem a legkellemesebb lehetett. Jött rá Bombace válasza: Epigramma egy levél kíséretében. Iróniával ugyanazokkal a dícséretekkel árasztja el Lőrincet, melyekkel Pius Pio az Elegediában illette s egyben ajánlja, hogy jobb verseket írjon, ha egyáltalán az övé lenne, mit nem hisz. (Ez egy invectiva fogás, ez vezethette félre Fantuzzit.) Vagy pedig vegyen jobb poétától verset, mert semmi szellemesség sincs hosszú költeményében. Erre a levélre felel humanistánk. De Bombace sem hagyja magát. Majd ismét Beszterceié a szó. Végül Bombace keserű hosszú levelet intéz Piohoz, kinek erre felelnie kellett, mert Bombacenak van még egy válaszlevele, hol azt állítja, hogy meggyőződése mellett kitart, de egyben ki is békül Pioval.

Lehetséges, sőt nagyon valószínű, hogy a tanár keze benn volt a játékban, de aligha ő írta a verseket. Lőrinc sokáig tanult nála, így feltétlenül elleste a mester fogásait. Sőt azt is szabad feltételeznünk, hogy megvolt az oka is reá. Ez a polémia úgy 1510 táján lehetett. Bombace 1505-től kezdve tanít rhetoricát, poétikát, majd görögöt. 1508-ban feltűnik vetélytársa, Achille Bocchi, ki Pionak jó barátja, a magyaroknak pedig kedvelt tanára volt. Bombace nagynevű humanista, Aldo Manuzzio, Angelo Colocci, Rotterdami Erasmus barátja. Oly jó neve volt, hogy mikor visszatért Bolognába, tanítás nélkül is megkapta a fizetését.²⁸ Ilyen emberrel ujjat húzni már tehetségnek a jelét mutatja.

Besztercei köréhez tartozott még Valentinus Cybeus, a „Musarum Alumnus”, rendes nevén Hagymási Bálint. Munkája, az Elegedion, Bolognában készült. Besztercei Lőrinc ajánlja Szatmári kegyeibe. Van egy verse, amelyben igyekszik hálát adni a Krisztusban legtisztelendőbb atyának, György úrnak, a legméltóbb pécsi püspöknek a kanonokságért. Szatmári Györgyhöz írt versében emlegeti Janus Pannoniust is. Másik, szintén Szatmárinak ajánlott műve a „Declamatio de Vini et Aquae Potioribus (Hagenau, 1517)”. Az egész középkoron át népszerű s a goliardoktól kedvelt témát dolgoz fel humanista adagolásban.²⁹

A csoport legtehetségesebb költője Magyi Sebastyén. Besztercei Lőrincet patrónusának hívja. Pál alnádornak fia. Először Krakóba járt, ott Paulus Crosnensis tanítványa, ki Janus-verseket is adott ki. Úgy látszik, innét hozta Janus iránti csodálatát és tőle kapta az ösztönzést, hogy verseinek kiadásával áldozzon nagy elődje szellemének. Ebben Szatmári érdeklődése is irányíthatta. Szoros összeköttetésben áll Pioval, kinek szerelmi verseit melegen ajánlja; „meg fogod itt találni — szól az olvasóhoz — a Szeredem legedesebb tolvajlásait”. Bocchit pedig praceptorának vallja. Ez a

²⁷ Fantuzzi: I. m. II. 279. lapján közli a levelek tartalmát.

²⁸ Bombaceról v. ö. Fantuzzi i. m. II. 276–81. l. Zaccagnini: Storia dello Studio di Bologna durante il Rinascimento. Genf, 1930 275. l.

²⁹ Kardos: I. m. 488. l.

humanista szintén Beroald tanítványa. Hosszú ideig tanít. Sok magyarral állt összeköttetésben.³⁰ „Kora legjobb poétájának“ verseiből Bolognában adott ki. Szatmárinak dedikálta. Az utószóban írja, hogy azért hozta napvilágra, hogy „ebből az egyébként kised könyvből föl tudja mérni kiválóságát (Janusét), mint Pythagoras Herkules lányomából megsejtette annak nagyságát“. Ez már magyar humanista öntudat. Földijét, elődjét a nagy klaszikusok mellé állítja.

Kár, hogy tőle kevés munka maradt fenn. Vincislao Boiani Cividalei humanista két hozzá írt versét ismerjük.³¹ Innét tudjuk, hogy Magyi felszólította levélben (vers is lehetett), küldené el neki verseit. Ez cleget is tett kívánságának. Kezéhez juttatja egy bevezető vers kíséretében: versei „ámbar félnek a ritka crudicióju költő elé állni“, de reméli, hogy jó fogadtatásban részesülnek, és egyben kéri catoi ítéletét. Hogy ítéletét ezekről a versekről Magyi? Bizonyára kedvező véleménye volt. Tény, hogy Boiani egy másik versében írja Magyinak, hogy ajánlatát (t. i. harci énekek szerzésére buzdította) el kell hártania magától, nem érez rá hivatottságot, mert Ovidius módjára csupán csak a szerelem könnyű dalai ihletik. Ellenben te „igen tudós Pannon“, te énekelj meg a főpap háborúit, te énekelj vergiliusi mértékben.

Visszatérése után 1516-tól 1522-ig Váradon olvasó kanonok.³² Később csak egy beszéde jelent meg. (Köln, 1521.) Philippus Alba regaliusszal, váradai főesperessel együtt Perényi püspök humanista köréhez tartozott. Itt keresi fel levelcivel Calcagninit, ki őt még Bolognából ismerte.³³

Külön csoportba lehetne venni azt a néhány humanistát, kiket Várday Ferencel összeköttetésben találunk. Romolo Amazeo Várdayhoz írt Pauegyricusában említi, hogy Rómában végezte a rhetorikát és irodalmat s azután kánonjogot Bolognában hallgatott.³⁴ (Romoló Amazeo kapcsolatainak magyar feldolgozója, Révész Mária, figyelmen kívül hagyja Lukács Pál értékes közlését,³⁵ melyben arról értesít, hogy megtalálta a zsélyi levéltárban Várday diákkori levelezését Páduából és Bolognából kelteve.) Bolognában nem tartózkodott sokáig. A kiváló humanista erdélyi püspök Gyulafahérvárt nagy

³⁰ Bocchiról Fantuzzi i. m. II, 217–32. l. Rövid de érdekes levelét közli Fantuzzi II. 234. lapon, Nádasdy Tamáshoz küldi ugyanis fiát, Pyrrhust s kéri, fogadja szívesen. A keltezés 1556. Bornemissza Pál hozzá írt levelét hozza Apponyi: Hungarica III.

³¹ Várady Ferenc halálára írt Epytaphiumát megtaláltam a római Biblioteca Angelica egyik kódexében csak hazajövetelen után vettem észre, hogy ezt már Révész Mária is fellelte. Romulus Amazeus. Egy Bolognai humanista összeköttetései a XVI. században. 26. l. 93. jegyzet. Fraknoi: Két hét olaszországi könyv- és levéltárakban. Magyar Könyvszemle, 1878. 135–136. l.

³² Békefi: I. m. 154. l.

³³ Annalecta Nova, 82, 90. l.

³⁴ Közli Révész i. m. 55–61. l.

³⁵ Bini Antal olasz képkereskedő Budán, a XVI. század elején. Archaeológiai Közlöny, 1929. 268. l. I. jegyzet. A levelek keltezése következő: 1500. márc. 20. Patavium, 1501. ápr. 10. Patavium, 1502. Patavium, 1503. jan. 21. Patavium, 1503. jan. 19. Patavium, 1503. júl. 23. Bologna, 1503. szept. 3. Velence, 1504. ápr. 20. Bologna. Ezeket az adatokat később szándékozom értékesíteni.

humanista udvart fárt. Nagy könyvtára is van.³⁶ Öccsét, Jánost Amazeohoz küldi Páduába, akivel együtt ez nemsokára Bolognába megy át. János bolognai tanulmányainak mintegy gyümölcse fennmaradt versei.³⁷

1521-ben már mint kolozsvári főesperes megy ki kánonjogot hallgatni Várday tanácsára Hadrianus Wolfardus. Hálából püspökének ajánlja Janus kiadását, a Marcellushoz írt Panegyrikust.³⁸ Janus-kultusza Paulus Crosnensisre vezethető vissza. Ő már valóban élete céljának tekintette a nagy humanista poeta verseinek kiadását. 1523-ban avatták doktorrá öccsével, Hilariusszal együtt; az itt kezdett irodalommal foglalkozni. Bátyja Janus kiadásába írt ajánló verseket s állítólag később is írogatott.

Keserűék ottlétekor Beroaldo mellett még Antonino Urceo, vagy amint általában hívták: Codro, véste rá jellegzetes világnézetét az egyetem szellemére. Nem tudjuk, a magyarok közül hallgatta-e valaki. De Beroaldo tanítványainak nagyrésze egyben Codroé is volt. Különbén is olyan kiváló professzor volt, hogy a tanulók saját professzoraikat faképnél hagyva, más fakultásokról is jönnek előadására. 1482-től kezdve retorikát tanít, majd görögöt is. Tanítványainak élt. Kitűnő módszerrel tanított, azonban világnézetében már nagy szakadás állott be. Babonás volt a végletekig s mint tanítványa, ki egyben első életrajzírója volt, említi: „a keresztény dogmák körül, ha nem is ténylegesen, de szóban többnyire sántikált”. Kár szépíteni a dolgot. Szerinte a szentségek, a lélek halhatatlansága, a pokol vénesszonyok babonája. Mindenben kételkedett, úgyhogy az egyik ismerőjének megállapítása szerint százötven évvel megelőzte Descartest.

Ez a szellem nem újkeletű Bolognában. Galeotto Martio tekinthető Codro szellemi előfutárjának. Ez a páduai averroizmuson nevelkedett humanista hasonló tételek miatt majdnem otthagya fogát. (S ő volt ifjú Vitéz János, a későbbi veszprémi püspök lakótársa és tanítója!) 1475. január 27-én Giorgio del Monferrato nevű diákot élve égették el, mint megrögzött eretneket. Az ifjú Beroald Fülöpnek szintén kétségei voltak a lélek halhatatlansága körül.³⁹ A régi eretnkségek fel-felbukkannak, ha nem is mindig nyíltan, a filozófia álarca alatt. 1498-ban kiadják Bolognában Occam logikáját. Ehhez verset Codro és Beroald tanítványa, Camillo Paleotti írt, és abban lekendezve dicséri az egyháztól elítélt nominalistát s örül, hogy végre ez a könyv is megnyílt az ifjúság előtt. Occam nominalizmusa mellett valóban nem hiányozhat a bujkáló averroizmus sem az olyan egyetemen, hol az orvostudományok virágoznak. Ennek első nagyobb képviselője Alessandro

³⁶ Lukesies i. m. 269–270. l. — Leltárában többek között: Libri diversi in maiori volumine no. LXXXIII; libri in minori volumine XVII.

³⁷ Lukesies sorolja fel a Várday féle kéziratok között: Ferencnek XIV. század elejéről, vagy a XV. század végéről származó jóskönyvét, tovább Várday János verseit. A gr. Zichy zsellyi Nemzeti Levéltára, Levéltári Közlemények 1929. 227. l.

³⁸ Ernuszt Johanna: Adrianus Wolphardus. Budapest, 1939.

³⁹ Codroról és kortársairól kitűnő képet nyújt C. Malagola idézett munkája. Ifjú Beroaldról Zaccagnini i. m. 274. l. A. Corradi i. m. 485–89. l. Malagola i. m. 518. és 186 l. Frati i. h. I due Beroaldi. Egy versét ismerjük Keserü Márkhoz. Rómában vagy Bolognában tanította? Talán az utóbbiban. Mert szokás volt, hogy egy családbeliek egy helyre mentek. Huszti J. Philippus Beroaldus junior költeménye Keserü Márkushoz. E. Ph. K. 1926. 282–85. l.

Acchilini, ki elsők között von finom, de éles határt a hit és a tudomány, jobban mondva a hit igazsága és a tudomány igazsága között. 1487-től 1512-ig tanít Bolognában.⁴⁰ Nagy ellenlébasza Pomponazzi pedig meg akarja szabadítani mind a pszichológiát, mind az etikát a teológiától, és ezt a tanítását az ifjúság bályványozta. A veszedelmet hamar észrevették és 1515-ben el kellett hagynia a várost. Egy évre rá közli „De immortalitate animae” című munkáját, melyben a lélek halhatatlansága ellen foglal állást. Csupán az észszzel akar ezzel a problémával megbirkózni, a tekintélyt teljesen elveti. Szerinte az erénynek önmagában megvan a jutalma, a bűnnek pedig maga a bűn a vezeklőse; Gentile véleménye szerint nagyon emlékeztet Sokrates Apológiájára, ez a felfogás majd Spinozánál és Kantnál bújik újra elő. Ez már a humanizmus mélypontja, bomlása és az új idők előszele.⁴¹

Pomponazzival eljutottunk az egyetem humanista korának vége felé! Bocchi és Romolo Amazeo még tanítanak, azonban feltámasztani Beroaldo korát már nem képesek. Páduával szemben 300 évi versengés után végleg alul marad Bologna. A régi bolognai generáció magyar legjobbjai Mohácsnál hullanak el, a többiek pedig szétszóródtak. Az utánuk következő fiatalok inkább az új szellemet hirdető Páduát keresik fel. Bolognában most már csak papok járnak, a Szonditól alapított Collegium Hungaricum Illiricum lakói.

⁴⁰ Zaccagnini: I. m. 262—63. l.

⁴¹ Zaccagnini: I. m. 263—67. l. és Toffanin: Storia del'Umanesimo, 317—19. l.